

Piotr Kocyba¹
Małgorzata Łukianow²
Grzegorz Piotrowski³

Młodzieżowe strajki klimatyczne w Polsce: kto protestuje i dlaczego?⁴

Rozpoczęte w sierpniu 2018 r. przez szwedkę Gretę Thunberg strajki pod hasłem #FridaysForFuture w ciągu nieco ponad roku zmobilizowały kilka milionów młodych ludzi. Ta fala protestów klimatycznych jest wyjątkowa pod względem przyjętej przez demonstrującą młodzież strategii i taktyki, globalnego zasięgu i atrakcyjności dla nastoletnich uczniów. Najważniejszym przesłaniem strajków klimatycznych był niepokój o przyszłość w związku z nadchodzącą katastrofą klimatyczną. Celem artykułu jest przedstawienie demografii oraz motywacji uczestników Młodzieżowych Strajków Klimatycznych w Polsce oraz przedstawienie ich w kontekście rezultatów badań ankietowych przeprowadzonych podczas strajków klimatycznych w innych krajach. Dane, które autorzy prezentują w tekście, pochodzą z badań przeprowadzonych podczas dwóch wydarzeń: Młodzieżowego Strajku Klimatycznego 15 marca oraz 20 września 2019 r.

Słowa kluczowe: demonstracje, protest survey, Fridays For Future, Młodzieżowy Strajk Klimatyczny

Youth Climate Strikes in Poland: Who protests and why?

The strikes under the slogan #FridaysForFuture started in August 2018 by the Swedish Greta Thunberg and mobilized several million young people in just over a year. This wave of climate protests is unique in terms of strategy and tactics adopted by demonstrating youth, global reach, and their attractiveness for school students. The most important message of

¹ Professur Kultur- und Länderstudien Ostmitteleuropas, Technische Universität Chemnitz, piotr.kocyba@phil.tu-chemnitz.de.

² Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, m.lukianow@ifispan.edu.pl.

³ Instytut Socjologii Uniwersytetu Gdańskiego, Europejskie Centrum Solidarności, grzegorz.piotrowski@ug.edu.pl.

⁴ Badanie zostało dofinansowane w ramach grantu Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF) pod tytułem Zivilgesellschaftlicher Aufruhr in Polen: eine vergleichende Analyse aktuellen Protests (nr 01UL1816X).

the climate strikes was anxiety about the future in connection with the upcoming climate disaster. The paper presents the demographics and motivations of the participants of two Youth Climate Strikes in Poland. The results are presented in the context of surveys carried out during climate strikes in other countries. The data presented in the articles come from two surveys: conducted during the climate strike on March 15 and September 20, 2019.

Keywords: demonstrations, protest survey, Fridays For Future, Youth Climate Strike

Wprowadzenie

Masowe wychodzenie na ulice miast w celu oprostowania określonych kwestii i zademonstrowania swoich poglądów politycznych jest zjawiskiem, którego znaczenie w Polsce w ostatnich latach rośnie. Od początku 2016 r. liczba zarejestrowanych w Warszawie demonstracji wzrosła co najmniej dwukrotnie⁵ w stosunku do lat poprzednich. Obowiązujące prawo o zgromadzeniach weszło w życie 14 października 2015 r., dziesięć dni przed wyborami parlamentarnymi, w których zwyciężyło Prawo i Sprawiedliwość. Do tego czasu średnia liczba zarejestrowanych zgromadzeń w ciągu roku w stolicy wynosiła 559, ale już w 2016 r. obywatele demonstrowali 2418 razy. Z kolei w pierwszej połowie 2017 r. do końca czerwca urzędnicy warszawskiego ratusza zarejestrowali już 1435 zgromadzeń.

Pojawiło się nie tylko więcej demonstracji, lecz także tematów, które mobilizują, i osób chcących publicznie wyrażać swoje poglądy. Stoi to w sprzeczności z poprzednimi narracjami dotyczącymi ruchów społecznych w Polsce, a w szczególności tymi, które dotychczas były wykorzystywane do opisu ruchu ekologicznego – określanego jako profesjonalizowany oraz skupiony na tzw. aktywizmie transakcyjnym (Tarrow, Petrova 2007). Znacząca rola internetu nie tylko wpłynęła na szybszy przepływ informacji, lecz także umożliwiła koordynowanie młodzieżowych strajków klimatycznych na całym świecie, pokazując z jednej strony globalność zagadnienia, a z drugiej – powstawanie globalnego społeczeństwa obywatelskiego (Keane 2003). Ponadto podmioty wywodzące się zarówno z ruchów, jak i z organizacji pozarządowych, często współpracują przy konkretnych kampaniach i wydarzeniach, a działanie w obu środowiskach wydaje się, w szczególności w kwestiach ekologicznych, domeną młodych ludzi.

W ciągu ostatnich kilku lat naukowcy i komentatorzy podkreślali nowy impuls polityczny do działania młodych ludzi w Europie (McLaren 2014). Ich wybór, polegający na wyrażaniu poglądów politycznych za pomocą niekonwencjonalnych

⁵ Cyt. za: https://web.archive.org/web/20171112190253if_/http://serwis.mamprawowiedziec.pl/2017/08/zgromadzenia-w-warszawie.html (dostęp: 30.05.2020, za pomocą serwisu web.archive.org, aktualnie artykuł jest niedostępny na stronie serwisu Mam Prawo Wiedzieć).

sposobów, bywa często interpretowany jako jedna z wielu twarzy szeroko omawianej ucieczki młodzieży od polityki (Forbrig 2005). Znalazła ona bowiem wyraz nie tyle w ekspansji pewnego rodzaju politycznej apatii wśród młodego pokolenia, ile w rosnących preferencjach dla stylów zaangażowania politycznego, które dystansują się od konwencjonalnych sposobów zaangażowania politycznego (np. głosowanie, kandydowanie w wyborach; por. Dalton 2008). W tej perspektywie należy analizować zarówno powszechną niezgodę młodzieży na formalną sferę polityczną, a także niekonwencjonalne formy, które owa niezgoda przybiera ze względu na bieżące skutki, jak i potencjalne konsekwencje wynikające z legitymizacji protestów.

Autorzy postawili sobie dwa cele w tym artykule. Po pierwsze, przedstawienie demografii oraz motywacji uczestników najwyraźniejszego przykładu aktywności ludzi młodych, jakim jest Młodzieżowych Strajków Klimatycznych (MSK). Po drugie, przedstawienie ich w kontekście rezultatów badań ankietowych przeprowadzonych podczas strajków klimatycznych w innych krajach. Zaprezentowane w tekście dane pochodzą z dwóch badań ankietowych: przeprowadzonych podczas strajku klimatycznego 15 marca oraz 20 września 2019 r. Podczas badań w czasie strajku 15 marca 2019 r. międzynarodowy zespół badaczy pracował jednocześnie w 13 europejskich miastach (Wahlström et al. 2019), a podczas strajków klimatycznych odbywających się pomiędzy 20 a 27 września 2019 r. w 19 miastach, w tym w Australii, Meksyku i Stanach Zjednoczonych (de Moor et al. 2020).

W tekście najpierw krótko omówimy rozwój ruchów ekologicznych w Polsce i Młodzieżowych Strajków Klimatycznych, aby przybliżyć globalny i lokalny kontekst omawianej tematyki. Następnie omówimy podejścia i najważniejsze publikacje, które przyjmują demonstracje jako główny przedmiot badań. W dalszej części prezentujemy założenia metodologii *protest survey*, zastosowanej do badań Młodzieżowych Strajków Klimatycznych. Przybliżamy europejski i polski kontekst MSK, a następnie zebrane dane dotyczące socjodemograficznego tła protestów oraz emocji i motywacji uczestników. Wnioski z analizy oraz podsumowanie kończą niniejszy artykuł.

Ruchy ekologiczne w Polsce

Momentem przełomowym w kampaniach ekologicznych była katastrofa w elektrowni atomowej w Czarnobylu z 26 kwietnia 1986 r. Tragiczny wynik nieudanego eksperymentu w elektrowni zlokalizowanej 100 km od Kijowa został nagłośniony w Polsce dopiero kilka dni później. Jednak pogłoski na ten temat szybko rozprzestrzeniały się nieformalnymi kanałami (pracownicy wojska, jak również niektórzy pracownicy naukowcy i personel medyczny otrzymali te informacje i lekarstwa – płyn Lugola podany w celu uchronienia tarczycy przed absorpcją radioaktywnych

elementów). Uważano, że władze milczały z powodu strachu przed mniejszą frekwencją na obowiązkowych pochodach pierwszomajowych (Potkaj 2006). Pierwsze protesty uliczne zostały wywołane właśnie przez te pogłoski (maj 1986 r. we Wrocławiu [por. Waluszko 2011: 46]) i spowodowały gwałtowny wzrost popularności ruchu i koncepcji ekologicznych (Borewicz i in. 2019).

Fala mobilizacji w latach 80. XX w., której dużą część stanowił ruch ekologiczny, była również fundamentem dla sektora pozarządowego, który pojawił się w Polsce w okresie transformacji ustrojowej (Gliński, Palska 1996). Osoby działające wcześniej w oddolnych ruchach społecznych (w tym w ruchu ochrony środowiska) stały się aktywistami w szybko rozwijającym się sektorze pozarządowym. A ten z jednej strony w dużej mierze zastąpił ruch ochrony środowiska (zwłaszcza w zakresie repertuaru działań, ale także formułowanych roszczeń), a z drugiej strony stworzył stabilne źródło ekspertyz i wiedzy zewnętrznej (Załęski 2007). Osoby działające wcześniej w ruchu ochrony środowiska, które po 1989 r. pozostały w swoich grupach społecznych lub dołączyły do bardziej zorganizowanych, stworzyły nowy sektor.

Według Kerstin Jacobsson (2012) kolektywna przestrzeń działania ruchu na rzecz ochrony środowiska w Polsce jest rozdrobniona i trudno było jej zorganizować ruch na skalę ogólnokrajową – Fridays For Future (FFF) i jej polska filia MSK zmieniły ten stan rzeczy. Nie tylko przez długi czas mało prawdopodobne było, żeby grupy te tworzyły szersze koalicje, ale także to, by zmieniły swoje rozumienie ochrony środowiska w aktywizm, który wydaje się daleki od idei głębokiej ekologii⁶. Jednocześnie zmiany te są wynikiem rosnącej profesjonalizacji i potrzeby „sprzedawania” swoich specjalistycznych koncepcji szerszej publiczności i bardziej przedsiębiorczego podejścia. Do pewnego stopnia można to wyjaśnić „aktywizmem transakcyjnym”, terminem wprowadzonym przez Sidneya Tarrowa i Tsvetę Petrovą (2007), według których aktywizm opiera się na tworzeniu sieci i precyzyjnym ukierunkowaniu potencjalnych zwolenników w celu osiągnięcia pożądanych korzyści politycznych.

Rozwój i tło strajków klimatycznych

W przeciwieństwie do innych ruchów społecznych Młodzieżowy Strajk Klimatyczny ma bardzo dokładną datę powstania. Inspiratorką strajków klimatycznych jest Greta Thunberg, nastolatka ze Szwecji, która 20 sierpnia 2018 r. ogłosiła strajk

⁶ Działacze z lat 80. XX w., związani z głęboką ekologią, mieli bardziej holistyczną wizję natury i jej relacji z istotami ludzkimi i wskazywali, że szkody wyrządzone naturze są wynikiem złożonych okoliczności społecznych, gospodarczych i politycznych, a ich wpływ należy rozumieć w skali globalnej (Jehlička et al. 2005). W polskim kontekście koncepcje głębokiej ekologii były często powiązane z rozwojem buddyzmu.

klimatyczny, polegający na opuszczaniu lekcji w szkole, aby zwrócić uwagę na ignorowany, jej zdaniem, problem zmian klimatu⁷. W dobie komunikacji internetowej, a w szczególności szybko rozprzestrzeniających się w mediach społecznościowych memów, jej akcja wywołała bardzo szeroki odzew. Sama organizatorka stała się ikoną młodzieżowych strajków klimatycznych oraz walki młodego pokolenia o swoją przyszłość, czyli powstrzymanie zmian klimatu. Zaledwie rok po ogłoszeniu pierwszego strajku Greta Thunberg została człowiekiem roku magazynu „Time”.

Globalne protesty klimatyczne pod hasłem #FridaysForFuture w marcu 2019 r. zmobilizowały ponad dwa miliony ludzi na całym świecie i mobilizacja ta trwa nadal. Ta fala protestów klimatycznych jest wyjątkowa pod względem przyjętej przez demonstrującą młodzież strategii i taktyki, globalnego zasięgu i atrakcyjności dla nastoletnich uczniów. Fridays For Future to hasło, pod którym mobilizują się miliony uczniów na całym świecie, to historyczny zwrot w aktywizmie klimatycznym. Po raz pierwszy młodzi ludzie masowo wyszli na ulice, by domagać się działań na rzecz klimatu, wyrażając swoje nieposłuszeństwo przez opuszczanie zajęć szkolnych. Zainteresowanie opinii publicznej jest znaczne: protesty te są relacjonowane w prasie, a krajowe i międzynarodowe spotkania polityczne na wysokim szczeblu zapraszają ikonę ruchu, Gretę Thunberg, do rozmowy. Żaden ruch młodzieżowy nie spotkał się wcześniej z takim globalnym przyjęciem (Wahlström et. al. 2019).

Strajki Klimatyczne w formie ulicznych demonstracji odbyły się w Polsce wielokrotnie, jednakże wydarzenia te miały swoją lokalną charakterystykę. Kształt debaty publicznej dotyczącej klimatu, jego zmian i ochrony podyktowany jest dużą polaryzacją społeczeństwa i sceny politycznej. Środowiska prawicowe i konserwatywne (podobnie jak w innych krajach) rzadko uznają zmiany klimatu za realny problem: znacznie częściej narrację o zmianach klimatu uważają za element instrumentalnego nacisku środowisk lewicowych i argument w walce ideologicznej.

Aktywizm ekologiczny i odpowiedni medialny dyskurs wywołują także społeczny opór, zwany denializmem klimatycznym, który odzwierciedla się w poglądach wielu konserwatywnych polityków i poszczególnych znanych osób. Wśród denialistów klimatycznych można znaleźć zarówno prezydentów największych

---

⁷ Ramowanie protestu jako strajku szkolnego („Skolstrejk för klimatet”) okazało się bardzo efektywne, mimo że *de iure* protesty ruchu Fridays for Future nie były strajkami. Jednak fakt, że uczniowie i uczennice zdecydowali się opuścić lekcję, w większości przykładów łamiąc obowiązujące prawo szkolne, zwróciło dużą uwagę medialną, a co za tym idzie, ułatwiło dalszą mobilizację uczniów, a później także innych grup społecznych. Greta Thunberg jednak nie jest pierwszą aktywistką, która wybrała taką strategię. W ostatnich latach w Polsce i na świecie można coraz częściej zauważyć renesans i przewartościowanie terminu „strajk”. Tak Julia Kubisa i Katarzyna Rakowska (2018: 15) szczegółowo opisują przykład Strajków Kobiet w latach 2016–2017 i na przykładzie strajku Rodziców Osób Niepełnosprawnych z 2018 r.

mocarstw czy polityków z pierwszych szeregów, ale także komentatorów i dziennikarzy. Także ważna w polskim kontekście narracja Kościoła katolickiego jest niespójna: z jednej strony papież Franciszek namawia do walki o powstrzymanie zmian klimatycznych i ochrony środowiska, z drugiej strony zaś niektórzy polscy hierarchowie kościelni przyłączają się do kampanii przeciwko ekologom i tzw. ekologizmowi⁸.

Mimo rosnącego znaczenia przypisywanemu grożącej nam katastrofie klimatycznej problem zmian klimatu w ogólnopolskich badaniach znajduje się na liście zagrożeń dla Polski dalej niż kwestie praw mniejszości LGBT czy potencjalnego zagrożenia z zewnątrz. Wyniki sondażu IPSOS przeprowadzonego dla OKO.press można interpretować tak, że choć wiele osób wzięło udział w strajkach klimatycznych i poparło tę akcję, wciąż problematyka ta nie stała się elementem politycznego mainstreamu. Co ciekawe, widać tu znaczące różnice ze względu na płeć respondentów. Wśród młodych Polek to właśnie zmiany klimatyczne są wskazywane jako największe zagrożenie dla ludzkości⁹, co znajduje potwierdzenie w dużym odsetku kobiet wśród uczestników demonstracji MSK.

Kwestia ochrony klimatu stała się pilna ze względu na poważne problemy ekologiczne, z którymi boryka się obecnie Polska. Aktywiści klimatyczni często przywołują dane opisujące powietrze w polskich miastach jako najgorsze w całej Unii Europejskiej (36 z 50 najbardziej zanieczyszczonych miast UE znajduje się w naszym kraju). Regularne ostrzeżenia przed smogiem wpływają na jakość życia, ponieważ sprawiają, że aktywność na świeżym powietrzu stanowi zagrożenie dla zdrowia. Pomimo tych poważnych problemów prawicowy rząd wprowadza regresywną politykę w dziedzinie ochrony środowiska, np. poprzez ochronę polskiego przemysłu węglowego.

Polityka ta, pozwalająca na dalszą emisję CO₂, była jasno zaprezentowana podczas 24. Konferencji Stron Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (COP24) w 2018 r., której gospodarzem była Polska (w Katowicach). Polscy przedstawiciele na konferencji wielokrotnie i otwarcie negowali fakt zmian klimatycznych lub podkreślali swój sprzeciw wobec „zabijania” polskiego przemysłu węglowego (Riedel 2019). Greta Thunberg również wygłosiła przemówienie podczas tego wydarzenia, co spowodowało, że stało się o niej w Polsce głośno. W obliczu konsekwencji szkodliwej polityki ekologicznej

⁸ Przykładem mogą być słowa arcybiskupa Marka Jędraszewskiego, który w wywiadzie dla Telewizji Republika, nawiązując do Greta Thunberg, stwierdził m.in., że ekologizm „jest sprzeczny z tym wszystkim, co jest zapisane w Biblii”; zob. <https://wpolityce.pl/kosciol/479290-wazne-abp-jedraszewski-ekologizm-jest-sprzeczny-z-biblia> (dostęp: 30.11.2021).

⁹ Por. <https://wiadomosci.wp.pl/sondaz-czego-boja-sie-polacy-mezczyzni-ruchow-lgbt-a-kobiety-zmian-klimatu-6425430134810753a> (dostęp: 30.11.2021) oraz <https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,117303,25284338,czego-boja-sie-polacy-niemal-co-trzeci-wskazal-katastrofe-klimatyczna.html> (dostęp: 30.11.2021).

dla życia codziennego oraz wzrostu świadomości w kwestii zmian klimatycznych po szczycie klimatycznym COP24, a w szczególności po wystąpieniu Greta Thunberg nowy ruch klimatyczny zyskał w Polsce szersze poparcie.

Pomimo pozytywnego odbioru strajku przez niektóre media politycy głównych partii politycznych nie skomentowali zbyt szeroko wystąpienia Thunberg. Partia rządząca, odpowiedzialna za sceptyczny i regresywny dyskurs klimatyczny i zgodną z nim politykę, nie krytykowała otwarcie wydarzeń Młodzieżowego Strajku Klimatycznego. Niektórzy prawicowi dziennikarze kwestionowali jednak poziom wiedzy ekologicznej młodych demonstrantów (Davies et. al. 2019).

Demonstracje i protesty jako przedmiot badań

Od czasu, gdy w drugiej połowie XVIII w. „wynaleziono” demonstracje polityczne, stanowią one ważny element repertuaru akcji protestacyjnych w celu zwiększenia poparcia w kontrowersyjnych kwestiach politycznych (Tilly 2008). Od połowy lat 90. XX w. uczeni podkreślają normalizację protestu jako formy działania politycznego, wskazując, że dawniej uważane za niekonwencjonalne formy partycypacji politycznej stały się standardową częścią repertuaru działań obywatelskich (Aelst, Walgrave 2001; Meyer, Tarrow 1998; Neidhardt, Rucht 1993). Protest uznano za uzasadniony w dyskursie publicznym. Spotkał się z adekwatnymi i także rutynowymi strategiami policyjnymi (Porta, Reiter 1998). W praktyce protesty często przybierają formę pokojowych demonstracji, marszów, strajków, wieców i pikiet, chociaż mogą również obejmować np. teatr uliczny, zamieszki czy *sittingi* (czyli okupacje ulic i placów przez wspólne siadanie na ziemi; por. Imig, Tarrow, eds., 2001).

Stwierdzenie, że protesty i demonstracje stały się znormalizowanym sposobem zaangażowania politycznego, opiera się przede wszystkim na badaniach ankietowych przeprowadzonych wśród poszczególnych obywateli podczas demonstracji (Aelst, Walgrave 2001) lub na badaniach panelowych (Norris 2002; Norris et al. 2005; Schlozman et al. 2012). Badania te dostarczyły informacje o charakterystykach społeczno-demograficznych uczestników demonstracji, ich postawach politycznych i kanałach, za których pośrednictwem zostali zmobilizowani (np. Dalton 1994; Jasper 1997). Jednak twierdzenie o normalizacji partycypacji obywatelskiej najczęściej dotyczy demokracji zachodnich i wynika z wieloletnich badań. Otwartą kwestią pozostaje to, czy na przykład niedawno zdemokratyzowane kraje i regiony (choćby Europy Środkowo-Wschodniej) były świadkami podobnego rozwoju.

Podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych, współczesne polskie społeczeństwo obywatelskie charakteryzuje się przede wszystkim dominacją organizacji pozarządowych (Gliński, Palska 1996). Na początku lat dziewięćdziesiątych demonstracje uliczne oraz strajki były w naszym kraju wykorzystywane

głównie przez związki zawodowe do wzmacniania ich roszczeń ekonomicznych (Ekiert, Kubik 1999). Sytuacja zmienia się w ostatnich latach, ponieważ partie polityczne wykorzystują protesty do wywierania nacisku na władze i rząd. Zjawisko wywierania politycznego nacisku nasiliło się po kwietniu 2010 r. i katastrofie samolotu prezydenckiego w Smoleńsku.

Ale mamy do czynienia także z oddolnie organizowanymi protestami. Masową manifestacją, odbywającą się regularnie od 2009 r., jest Marsz Niepodległości, poprzez który organizacje radykalnej prawicy mobilizują dziesiątki tysięcy osób (Kocyba, Łukianow 2020). Zimą 2011–2012 Polska była ponadto świadkiem masowych protestów przeciwko porozumieniu wielostronnemu ACTA dotyczącego wykorzystania własności intelektualnej w internecie (Jurczyszyn et. al. 2014). Wymienione akcje zostały zorganizowane po części za pośrednictwem portali społecznościowych (głównie Facebooka) i zgromadziły tysiące osób, podobnie jak późniejsze demonstracje Komitetu Obrony Demokracji czy Czarne Protesty i Strajki Kobiet.

Duże demonstracje mogą być również postrzegane jako inkubator konfliktu społecznego, który może nawet sabotować duże inwestycje, niezbędne reformy lub realizację „woli większości”. Protesty społeczne mogą być postrzegane zarówno jako gwarancja jakości demokracji (zwłaszcza gdy jest ona kwestionowana przez rząd), jak i jako oddolne dla niej zagrożenie (jeżeli np. protestują siły radykalne, odrzucające ustrój demokratyczny). O tych różnych perspektywach dyskutuje się także w Polsce, gdzie zwłaszcza po katastrofie w Smoleńsku w 2010 r. i, co jeszcze bardziej uderzające, po wyborach parlamentarnych w październiku 2015 r., konflikty polityczne coraz częściej prowadzą do protestów i kontestacji społecznej.

Metodologia ankietowania wydarzeń ulicznych

Badania nad ruchami społecznymi są uznaną i dobrze rozwiniętą dyscypliną akademicką. Jednak do lat 90. XX w. ilościowe badania poziomu mikro były rzadkie. Chociaż podejmowano tematykę indywidualnego zaangażowania w ruchy społeczne (Blumer 1971; Gurr 1970; Turner, Killian 1987) czy interakcję między protestującymi a organami porządku publicznego (Porta 1995), badania te czerpały niemal wyłącznie z metod jakościowych. Mimo że oferują one np. wgląd w procesy kształtowania tożsamości ruchów społecznych, nie mogą jednak służyć jako źródło przekonujących uogólnień (Andretta, Porta 2014).

W ramach badań nad uczestnictwem politycznym politolodzy uwzględniali również uczestnictwo niekonwencjonalne (takie jak demonstracje). Odbywało się to głównie na podstawie sondaży opinii publicznej (Milbrath, Goel 1977; Norris 2002; Topf 1995). Takie dane są jednak zbyt ogólne, aby tłumaczyć sferę mikro. Na

przykład, jeśli chodzi o uczestnictwo w demonstracjach, dane ilościowe dotyczące jego częstotliwości w danej populacji nie dostarczają wiedzy na temat charakteru lub tematu protestu oraz ich uczestników i ich indywidualnych motywów. Ponadto uczestnicy demonstracji organizują się z różnych powodów i w różnych celach – dane z badań opinii publicznej nie pozwalają na wyciągnięcie wniosków dotyczących tych aspektów.

Wywiady przeprowadzone podczas demonstracji i równocześnie rozdawane ankiety pozwalają na zebranie szczegółowych informacji na temat osób biorących udział w tej wysoce emocjonalnej sytuacji. To metodologiczne podejście zostało po raz pierwszy wykorzystane w 1965 r., kiedy to ankietowano protesty ruchu antynuklearnego w Niemczech oraz Wielkiej Brytanii (Boserup, Iversen 1966; Jenkins 1967). Po tych pionierskich badaniach tylko sporadycznie i niesystematycznie ankietowano demonstracje, i to tylko w Zachodniej Europie oraz USA. Nie dyskutowano jednak nad jakością danych zebranych w taki sposób lub ich reprezentatywnością. Szerszego i regularniejszego zastosowania metoda ankietowania protestów doczekała się w latach 90. XX w., kiedy to badano marsze protestacyjne we Francji (Favre et al. 1997; Fillieule 1997) i Belgii (Aelst, Walgrave 2001). Od tego momentu rozpoczęto refleksję nad jakością tak zebranych danych oraz zaczęto wdrażać rozwiązania, które miały gwarantować reprezentatywność prób.

Zainteresowanie światowym ruchem sprawiedliwości jeszcze bardziej pogłębiło zastosowanie i ewolucję tej metody. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje Gruppo di Ricerca sull’Azione Collettiva in Europa (GRACE), która przeprowadziła badania uczestników protestów przeciwko szczytowi G8 w Genewie w 2001 r. Podobnie badania ankietowe przeprowadzono z uczestnikami pierwszego Europejskiego Forum Społecznego we Florencji w 2002 r. (Andretta et al. 2002, 2003; Porta et al. 2006).

W konsekwencji przeprowadzono dwa porównawcze projekty. Po pierwsze, ankietowano ruchy alterglobalistyczne w Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Francji, Szwajcarii, Niemczech i Włoszech w ramach projektu „Democracy in Europe and the Mobilization of Society” (DEMOS). Po drugie, projekt „Caught in the Act of Protest: Contextualizing Contestation” zgromadził sieć badaczy w Belgii, Włoszech, Meksyku, Hiszpanii, Szwecji, Szwajcarii, Holandii i Wielkiej Brytanii oraz Czechach. Skupiono się w nim na analizie wielu różnych demonstracji. Metoda ankietowania uczestników demonstracji stała się więc stosunkowo niewielką, ale mimo to uznaną niszą w badaniach nad ruchami społecznymi. Niestety, w Polsce do 2018 r. nie ankietowano systematycznie uczestników protestów. W związku z widocznym wzrostem mobilizacji w społeczeństwie obywatelskim (zwłaszcza po dojściu do władzy obozu Zjednoczonej Prawicy) ten brak wiedzy na temat uczestników demonstracji jest więc znaczący.

W badaniach ankietowych Młodzieżowych Strajków Klimatycznych podstawę stanowiła metodologia *protest survey*, wypracowana w ramach wyżej wymienionego projektu „Caught in the Act of Protest: Contextualizing Contestation”, podczas którego przebadano 17 904 uczestników 92 protestów w Europie oraz w Meksyku w latach 2009–2013 (Stekelenburg et al. 2012; Walgrave et al. 2016). Jej najważniejszymi, a jednocześnie świadczącymi o oryginalności elementami, są: podążanie z demonstrantami podczas wydarzenia, tworzenie reprezentatywności próby na podstawie doboru losowego i przeprowadzenie badań opierających się na współpracy ankierów z pointerami (osobami wybierającymi potencjalnych respondentów) i kontroli próby za pomocą dodatkowych wywiadów przeprowadzonych jeszcze w trakcie wydarzenia.

Podstawowym wyzwaniem dla stworzenia próby reprezentatywnej podczas wydarzenia ulicznego, jakim są demonstracje lub strajki, jest nieznaną populacją danego wydarzenia. Należy przyjąć, że populacja marszu lub demonstracji pojawia się raz, w określonym czasie i miejscu, a do tego zmienia się dynamicznie wraz z trwaniem wydarzenia. Stanowi to przeszkodę z jednej strony dla szacowania jej liczebności, a z drugiej strony – do doboru respondentów do badania. Dlatego zespół ankietujący musi przede wszystkim wybierać potencjalnych respondentów losowo, stwarzając takie warunki, aby każdy uczestnik demonstracji miał takie samo prawdopodobieństwo napotkania jednego z ankierów. Metoda ta polega na tym, by pointer był odpowiedzialny wyłącznie za ich dobór, a ankier – za przeprowadzenie rozmowy, zaproszenie do badania na miejscu i wręczenie ankiety.

Taki podział pracy jest konieczny, ponieważ eksperymenty pokazały, że ankierzy częściej wybierają osoby bardziej dostępne, wyglądające przyjaźniej lub będące w pobliżu (Walgrave, Verhulst 2011). W taki sposób wykluczamy tzw. *selection bias*. Pointerzy gwarantują losowość wyboru potencjalnych respondentów, gdyż wskazują ankierom osobę do nawiązania kontaktu, odliczając rzędy – w *n*-tym rzędzie jest wybierana osoba z brzegu, potem w środku, na brzegu, w środku itd. Decyzja wyszczególniająca liczbę rzędów odliczanych jest podejmowana w zależności od wielkości wydarzenia tak, aby tysiąc ankiet rozdać równomiernie między wszystkich uczestników. Z tego powodu zespoły składające się z pointerów i ankierów, poruszając się po obydwóch stronach pochodu, pracują z jednej strony od początku do końca marszu, a z drugiej strony – od końca do początku.

Na reprezentatywność próby wpływają dwa inne czynniki. Pierwszy z nich to odmowa wzięcia udziału w badaniu na miejscu (*immediate refusal*) – na progresywnych wydarzeniach ulicznych mniej niż 10% potencjalnych respondentów odmawia współpracy. Można więc przyjąć, że *immediate refusal* nie ma większego znaczenia. Drugi czynnik to tzw. *delayed refusal bias*, czyli sytuacja, w której dana osoba, choć przyjęła ankietę, nie zdecydowała się na jej wypełnienie i/lub

wysłanie. Dotychczasowe doświadczenia wskazują, że mniej więcej jedna trzecia osób, która otrzymała ankietę podczas wydarzenia ulicznego, wypełnia ją i odsyła. Aby upewnić się, jaki wpływ na gotowość wypełnienia obszernej ankiety mają np. wiek, wykształcenie lub zaangażowanie społeczne, z co piątą osobą jeszcze podczas trwania demonstracji przeprowadzane są dodatkowo krótkie wywiady. Pyta się je o zaangażowanie (np. pytając o przynależność do jednych z organizujących wydarzenie grup), zainteresowanie polityką i satysfakcję z demokracji oraz o stopień edukacji i wiek. Tego typu wywiady kontrolne (*screeener interviews*) pozwalają dokładnie określić potencjalny *delayed refusal bias*.

Wyniki badań ankietowych

W trakcie obydwu badań nawiązaliśmy kontakt z w sumie niemal 2000 uczestnikami protestu klimatycznego. Ponad 1600 protestujących było gotowych do przyjęcia zaproszenia do wypełnienia ankiety online (zob. tabela 1). Dwadzieścioro pięcioro losowo przez nas wybranych strajkujących nie mówiło po polsku lub nie ukończyło 13. roku życia i nie mogło wziąć udziału w naszym anonimowym badaniu ankietowym bez zgody rodziców¹⁰. W sumie 142 osobom zaoferowaliśmy ankietę częściej niż raz, co wskazuje na to, że udało się pokryć badaniem każdą część marszu: czoło, środek oraz tylne rzędy. Tylko 94 demonstrantów odmówiło przyjęcia ankiety. 95% uczestników MSK, którym zaoferowano udział w badaniu, przyjęło więc zaproszenie do jej wypełnienia. Można zatem przyjąć, że *immediate refusal* miał znikomy wpływ na ewentualny *bias*.

W sumie ankietę wypełniły 399 osoby, które przyjęły zaproszenie do udziału w naszych badaniach – stopa zwrotu wyniosła więc 24%. Biorąc pod uwagę młody wiek uczestników warszawskiego strajku klimatycznego oraz fakt, że było to badanie ankietowe online, to stosunkowo wysoki wskaźnik¹¹. W przypadku innych, równocześnie badanych strajków Fridays For Future ten odsetek wahał się między 12% (w Holandii) a 34% (w Finlandii), a przeciętnie wyniósł 22%.

¹⁰ Anonimowe badania ankietowe w większości państw (w tym w Polsce) można przeprowadzić z młodzieżą, która ukończyła 13. rok życia. W niektórych przypadkach ankieterzy wręczali młodszymi odpowiednim formularze dla rodziców, którzy mogli wydać zgodę w imieniu dziecka (tak działał np. zespół szwedzki).

¹¹ Dotychczasowe badania ankietowe demonstracji potwierdzają doświadczenia z badań opinii publicznej, według których wiek oraz poziom wykształcenia najbardziej wpływają na prawdopodobieństwo wypełnienia i odesłania ankiety. Przy tym efekt ten przy badaniach protestów nie jest większy niż w przypadku badań opinii publicznej (Walgrave, Verhulst 2011: 216). Im młodsza więc populacja demonstracji, tym mniejszego można oczekiwać odsetka zwrotów. Podobny efekt daje forma ankiety online, na którą zespół międzynarodowy zgodził się przy badaniu Fridays For Future. Badania internetowe z reguły cierpią na niższe wskaźniki odpowiedzi (Dillman et al. 2014: 348).

Tabela 1. Stopa zwrotu w badaniach strajków klimatycznych

Strajk klimatyczny	Liczba rozdanych ankiet podczas demonstracji	Liczba odesłanych ankiet	Stopa zwrotu [w %]
Z 15 marca 2019	917	220	24
Z 20 września 2019	719	179	25
Łącznie	1636	399	24

Źródło: opracowanie własne.

Ponadto przeprowadzono 277 wywiadów kontrolnych, przy czym 31 uczestników odmówiło współpracy z ankieterami. Odsetek osób, które zgodziły się przyjąć ankietę, wyniósł 93%, co znów jest satysfakcjonującym wynikiem.

Socjodemograficzne tło warszawskich strajków klimatycznych

Wydarzenia Fridays For Future są organizowane przez ludzi młodych, często uczniów, a przede wszystkim – uczennice klas maturalnych. Warszawskie Młodzieżowe Strajki Klimatyczne wyróżniają się na tle międzynarodowym tym, że uczniowie i w mniejszym stopniu studenci stanowili tu zdecydowaną większość uczestników. W marcu stanowili oni aż 96% uczestników, we wrześniu natomiast – 83%. Polski MSK wyróżnia się zatem na tle pozostałych wydarzeń FFF strukturą wieku. Jego mediana (liczona łącznie dla marca i września) wyniosła w Warszawie 17 lat. Mediana wieku w innych miastach, w których badano protesty FFF w marcu i wrześniu 2019 r., wynosiła zaś 30 lat (najmniej we Włoszech, gdzie wynosiła 22 lata, a najwięcej w Belgii – 43 lata).

Można przypuszczać, że w Polsce tak młody wiek uczestników wskazuje na to, że w porównaniu z zachodnimi społeczeństwami nie mamy do czynienia ani z dużą świadomością ekologiczną, ani z tradycyjnie silnymi ruchami ekologicznymi lub ze znaczącą „zieloną” partią. MSK więc ewoluuje w wyjątkowej sytuacji, w której w przeciwieństwie do np. Niemiec nie może liczyć na udział znanych polityków z najsilniejszej (według sondaży) partii opozycyjnej Bündnis 90/Die Grünen lub przynajmniej na udział dość licznych i wyśmienicie zorganizowanych aktywistów ekologicznych (którzy w Niemczech aktywnie wspomagają ruch FFF; np. we wrześniu 2019 r. związki zawodowe nawoływały do uczestnictwa w strajku klimatycznym organizowanym przez FFF). Poza tym protesty FFF w Polsce grają porównywalnie tylko marginalną rolę w debacie publicystycznej, co utrudnia mobilizację poza gronem uczniów i uczennic.

Przyglądając się płci uczestników, można zauważyć zarówno w Polsce, jak i w innych badanych państwach przeważający udział kobiet, szczególnie w grupie uczniów. Podczas marcowych badań strajków klimatycznych, średnio we wszystkich krajach 58% uczestników było kobietami. We wrześniu odsetek ten był niemal identyczny i wyniósł 59%. W przeciwieństwie do tego dotychczasowe protesty i demonstracje wyróżniały się bardziej zrównoważonym udziałem płci. Jednym wyjątkami są demonstracje konserwatywne i prawicowe, podczas których dominują mężczyźni. Na Marszu Niepodległości w latach 2018 i 2019 odsetek mężczyzn wynosił 70%, a w przypadku dreźnieńskiej Pegidy nawet 78% (Priska et al. 2015: 10). Drugim wyjątkiem są protesty feministyczne, na których kobiety stanowią większość. Ze zgromadzonych przez nas danych dotyczących wydarzeń feministycznych wynika, że podczas Warszawskiego Strajku Kobiet i Czarnego Piątku 75% uczestników było kobietami; na Manifach w latach 2018 i 2019 ten odsetek wyniósł odpowiednio 68% oraz 71%. Pod tym względem marcowy MSK przypomina demonstrację feministyczną, kiedy to 69% uczestników było kobietami. We wrześniu ten odsetek spadł, ale nadal wynosił 58%.

To, co jest charakterystyczne dla demonstracji w ogóle, to przewaga osób z wyższym wykształceniem. Zjawisko to jest niezależne od charakteru wydarzenia ulicznego. Nie inaczej jest w przypadku strajków klimatycznych. W związku z tym, że większość uczestników MSK wciąż kontynuuje swoją edukację, skupiliśmy się na wykształceniu rodziców. Choć częściej to matki mają wyższe wykształcenie, to w przypadku obojga rodziców dominuje ten poziom wykształcenia: odpowiednio 77% wśród ojców i 83% wśród matek (podobne wyniki można zaobserwować na wszystkich innych badanych wydarzeniach FFF). Taki obraz nie zaskakuje i potwierdza badania, które pomogły utrwalić wyżej wspomnianą koncepcję Movement Society. Udział w protestach, jak i ogólniej zaangażowanie społeczne korelują z wyższym statusem społecznym, którego wskaźnikiem także jest wykształcenie. W nowoczesnych społeczeństwach demonstracje nie są domeną osób wykluczonych, lecz dobrze usytuowanych, wpisując uliczne protesty w ramy znormalizowanej polityki głównego nurtu (Porta, Diani 2009).

Emocje i motywacje do udziału

Demonstracje i protesty to wydarzenia, które zbierają emocje – niezadowolenie, bunt, radość i poparcie, a niekiedy także złość. Najważniejszym przesłaniem strajków klimatycznych był niepokój o przyszłość w związku z nadchodzącą katastrofą klimatyczną. Z tego powodu pytanie o to, co w związku z przyszłością odczuwają młodzi ludzie, było dla nas kluczowe dla zrozumienia ich motywacji do wzięcia udziału w demonstracji MSK. Emocje bowiem odgrywają dużą rolę

przy angażowaniu się w protesty. Mogą one motywować do lub powstrzymać od uczestnictwa w danym wydarzeniu.

Zgodnie z przesłaniem MSK uczestników do działania motywuje niepokój i złość na to, jak wcześniejsze pokolenia zaniedbały środowisko, co doprowadzi do katastrofy klimatycznej. Uczestników zapytaliśmy o to, w jakim stopniu zmiany klimatyczne/globalne ocieplenie spowodowały, że czuli gniew, brak nadziei, zmartwienie, przerażenie, frustrację lub bezsilność. Tabela 2 pokazuje, że największą rolę odgrywało zmartwienie, a następnie frustracja – w dużym i bardzo dużym stopniu czuło je odpowiednio 86% oraz 73% respondentów (to wynik bardzo podobny do średniej międzynarodowej).

Większe różnice można zauważyć w poczuciu przerażenia, które w Polsce podziela 59% uczestników MSK (w przeciwieństwie do 46% w próbie międzynarodowej). Podobną różnicę można zaobserwować w deklarowanym odczuciu gniewu: w Polsce jest ono o 14% mniejsze od średniej międzynarodowej i wynosi 57%. Niezależnie od tych różnic wśród uczestników strajków klimatycznych w Polsce i za granicą dominują emocje mobilizujące: zmartwienie, frustracja z powodu sytuacji, przerażenie brakiem perspektywy na przyszłość. Badani są gotowi do uczestnictwa w proteście, o czym świadczy niski odsetek osób zgadzających się ze stwierdzeniem, że czują brak nadziei i bezsilność, a więc tych emocji, które raczej zniechęcają do działania. W Polsce te wskaźniki wynoszą odpowiednio 31% i 42% (i praktycznie nie różnią się od trendu międzynarodowego).

Tabela 2. Rozkład odpowiedzi na pytanie: „Gdy myślę o globalnym ociepleniu, odczuwam...” [w %]

Skala odczuwania emocji	Gniew (N = 342)	Brak nadziei (N = 342)	Zmartwienie (N = 340)	Przerażenie (N = 340)	Frustracja (N = 342)	Bezsilność (N = 343)
1 = wcale	7	14	1	7	4	7
2	13	28	3	15	8	22
3	23	27	10	19	15	29
4	27	20	29	28	27	22
5 = w bardzo dużym stopniu	30	11	57	31	46	20

Źródło: opracowanie własne.

Pytanie o stopień determinacji wskazuje, że zdecydowana większość uczestników była szalenie zdeterminowana do wzięcia udziału w strajku – łącznie 84% badanych udzieliło takiej odpowiedzi, z czego 43% wskazało, że było bardzo zdeterminowanych. Negatywnie do swojej determinacji odniosło się jedynie 2% badanych.

W związku z tym, jakie motywacje kierowały osobami, które zdecydowały się wziąć udział w opisywanych wydarzeniach?

Tabela 3. Rozkład odpowiedzi na pytanie: „Wziąłem/wzięłam udział w strajku klimatycznym, aby...” [w %]

Skala udzielanych odpowiedzi	Bronić swoich interesów (N = 338)	Wyrazić swoje poglądy (N = 338)	Wyrzucić wpływ na polityków, żeby zmienić stan rzeczy (N = 339)	Zwiększyć świadomość społeczną (N = 338)	Wyrazić moją solidarność (N = 339)	Ponieważ czuję się do tego moralnie zobowiązany/a (N = 338)	Ponieważ ktoś mnie namówił do udziału (N = 338)
Zdecydowanie nie zgadzam się (1)	6	1	1	0	1	1	51
2	7	4	2	3	3	3	21
3	19	9	7	2	10	11	15
4	27	28	21	15	24	18	8
Zdecydowanie zgadzam się (5)	41	58	69	80	62	67	5

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki pokazują, że dominują przede wszystkim ekspresywne motywacje dotyczące chęci wpływu na dyskurs społeczny. Najważniejsze dla uczestników strajków klimatycznych było więc uświadamianie innych o problemie klimatu – zdecydowanie zgodziło się z tym stwierdzeniem aż 80% badanych, a łącznie tę odpowiedź wskazało 95% z nich. Uczestnictwo w strajkach miało także wyrzucić wpływ na polityków – deklaruje to aż 90% badanych. Równocześnie 86% respondentów chciało wyrazić swoje poglądy. Dla uczestników i uczestniczek strajków ważne jest także wyrażenie solidarności – z tym stwierdzeniem zgodziło się 86% badanych, z czego 62% wybrało odpowiedź „zdecydowanie się zgadzam”. Świadczy to o wysokiej spójności tego młodego ruchu. Wskazuje na to także bardzo niski odsetek tych, którzy wzięli udział w strajku klimatycznym, ponieważ ktoś ich do tego namówił – tylko 13% zgodziła się z takim stwierdzeniem.

W wyżej wymienionych motywacjach uczestnicy strajków klimatycznych w Polsce nie różnili się nadmiernie od uczestników wydarzeń zagranicznych. Jedynie 6% więcej respondentów wskazało chęć zwiększenia świadomości społecznej w naszym kraju. Świadczy to o (częściowo uzasadnionym) przekonaniu uczestników MSK, że w Polsce świadomość klimatyczna jest mniej rozwinięta niż w społeczeństwach zachodnich. Największą różnicę możemy jednak

zauważyć w przypadku poczucia moralnego zobowiązania do udziału w strajku jako motywu uczestnictwa w nim. W Polsce na tę motywację wskazało 85% respondentów, podczas gdy w próbie międzynarodowej jedynie 72%, a w Szwajcarii nawet tylko 55%. Można więc przypuszczać, że w Polsce kwestie ekologiczne są postrzegane w kategoriach moralnych, podobnie jak wiele innych aspektów dyskursu publicznego.

Podsumowanie i wnioski

Masowe strajki klimatyczne to w polskiej rzeczywistości zjawisko stosunkowo nowe. Przedmiotem naszych badań były dwa największe dotychczas zorganizowane w Polsce strajki – w marcu 2019 r. według naszych wyliczeń uczestniczyło w nim 6700 osób, a we wrześniu – już 12 000. Nie ulega wątpliwości, że w wydarzeniu biorą udział przede wszystkim ludzie młodzi – mediana wieku wskazuje, że większość uczestników jest niepełnoletnia, a połowa z nich ukończyła raptem 17 lat. Wynik ten można interpretować dwojako. Z jednej strony świadczy to o tym, że w istocie MSK przyciągają przede wszystkim młodych. Z drugiej strony może ukazywać pewną słabość instytucjonalnego i organizacyjnego wsparcia czy też marginalność tematu w społecznej świadomości i/lub w publicznym dyskursie – szczególnie w porównaniu z międzynarodowym.

W przeciwieństwie do wielu innych wydarzeń FFF protestom MSK w niewielkim tylko stopniu towarzyszą dorośli, pochodzący z organizacji ekologicznych, partii Zielonych, instytucji wspierających itp. W naszej opinii wskazuje to na szansę rozwoju nowego ruchu ekologicznego i klimatycznego w Polsce, który nie zostanie wchłonięty przez tradycyjne, już istniejące NGOs. Świadczy o tym także dominacja emocji mobilizujących lub sama determinacja do udziału w strajku klimatycznym organizowanym przez MSK. Na ile dłuższa przerwa dla protestów, którą wywołała pandemia COVID-19, będzie miała wpływ na dalszy rozwój MSK oraz FFF, jeszcze się okaże. Znaczenie dla uczestników danego strajku klimatycznego tej przerwy i doświadczeń nabranych w czasie lockdownu pokażą dalsze badania ankietowe. Obraz emocji i dalsza aktywność organizatorek mogą oznaczać, że FFF, a zatem także MSK, wrócą na ulice naszych miast najpóźniej po zwyciężeniu pandemii, szczególnie gdy weźmiemy pod uwagę hasło „fight every crisis!”, wskazujące na to, że katastrofa klimatyczna, tak jak pandemia, poskutkuje daleko idącymi zmianami w naszym życiu.

Literatura

- van Aelst P., Walgrave S., 2001, *Who is that (Wo)Man in the Street? From the Normalisation of Protest to the Normalisation of the Protester*, „European Journal of Political Research”, 39(4).
- Andretta M., della Porta D., 2014, *Surveying Protestors. Why and How?* [w:] D. della Porta (ed.), *Methodological Practices in Social Movement Research*, Oxford: Oxford University Press.
- Andretta M., della Porta D., Mosca L., 2002, *Global, nonglobal, new global. La protesta contro il G8 a Genova*, Bari/Roma: Laterza.
- Andretta M., della Porta D., Reiter H., Mosca L., 2003, *Global, new global. Identität und Strategien der Antiglobalisierungsbewegung*, Frankfurt a. M.: Campus Verlag.
- Blumer H., 1971, *Social Problems as Collective Behavior*, „Social Problems”, vol. 18.
- Borewicz T., Szulecki K., Waluszko J., 2019, „Bez atomu w naszym domu”. *Protesty antyatomowe w Polsce po 1985 roku*, Gdańsk: Wydawnictwo ECS.
- Boserup A., Iversen C., 1966, *Demonstrations as a Source of Change*, „Journal of Peace Research”, vol. 3(4).
- Dalton R.J., 1994, *The Green Rainbow. Environmental Groups in Western Europe*, New Haven: Yale University Press.
- Dalton R.J., 2008, *Good Citizen. How a Younger Generation Is Reshaping American Politics*, Washington: CQ Press.
- Davies S., Kocyba P., Łukianow M., Muliavka V., 2019, *Poland* [w:] M. Wahlström, P. Kocyba, M. De Vydt, J. de Moor (eds.), *Protest for a Future: Composition, Mobilization and Motives of the Participants in Fridays For Future Climate Protests on 15 March, 2019 in 13 European Cities*, https://www.researchgate.net/publication/334745801_Protest_for_a_future_Composition_mobilization_and_motives_of_the_participants_in_Fridays_For_Future_climate_protests_on_15_March_2019_in_13_European_cities (dostęp: 13.11.2021).
- de Moor J., Uba K., Wahlström M., Wennerhag M., De Vydt M. (eds.), 2020, *Protest for a Future II: Composition, Mobilization and Motives of the Participants in Fridays For Future Climate Protests on 20–27 September, 2019, in 19 Cities around the World*, <https://osf.io/3hcxs/> (dostęp: 13.11.2021).
- della Porta, D., 2015, *Social Movements, Political Violence and the State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- della Porta, D., Reiter, H., 1998, *Policing Protest*, Minneapolis: Minnesota University Press.
- della Porta D., Andretta, M., Mosca, L., Reiter, H., 2006, *Globalization from Below. Global Movement and Transnational Protest*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- della Porta D., Diani M., 2009, *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Dillman D.A., Smyth J., Leah D., Christian M., 2014, *Internet, Phone, Mail and Mixed-Mode Surveys: The Tailored Design Method*, Hoboken, NJ: Wiley.
- Ekiert G., Kubik J., 1999, *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Favre P., Fillieule O., Mayer N., 1997, *La fin d'une étrange lacunae de la sociologie des mobilisations: L'étude par sondage des manifestants: Fondaments théoriques et solution techniques*, „Revue française de sciences politiques”, 47.

- Fillieule O., 1997, *Stratégies de la rue: Les manifestations en France*, Paris: Presses de Sciences Po.
- Forbrig J., 2005, *Revisiting Youth Political Participation: Challenges for Research and Democratic Practice in Europe*, Strasburg: Council of Europe Pub.
- Gliński P., Palska H., 1996, *Cztery wymiary społecznej aktywności obywatelskiej* [w:] H. Domański, A. Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*, Warszawa: IFiS PAN.
- Gurr T., 1970, *Why Men Rebel*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Imig D.R., Tarrow S. (eds.) (2001), *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- Jacobsson K., 2012, *Fragmentation of the Collective Action Space: The Animal Rights Movement in Poland*, „East European Politics”, vol. 1–18.
- Jasper J., 1997, *The Art of Moral Protest. Culture, Biography and Creativity in Social Movements*, Chicago: University of Chicago Press.
- Jehlička P., Sarre P., Podoba J., 2005, *The Czech Environmental Movement's Knowledge Interests in the 1990s: Compatibility of Western Influences with Pre-1989 Perspectives*, „Environmental Politics”, vol. 14(1).
- Jenkins R., 1967, *Who Are These Marchers?*, „Journal of Peace Research”, vol. 4(1).
- Jurczyszyn Ł., Kołtan J., Kuczyński P., Rakusa-Suszczewski M., 2014, *Obywatele ACTA*, Europejskie Centrum Solidarności.
- Keane J., 2003, *Global Civic Society?*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kocyba P., Łukianow M., 2020, *The Right in the Streets: The Past and Present of the Polish March of Independence*, „Political Research Associates”, <https://politicalresearch.org/2020/07/09/right-streets> (dostęp: 13.11.2021)
- Kubisa J., Rakowska K., 2018, *Czy to był strajk? Refleksje na temat strajku polskich kobiet i strajku rodziców osób niepełnosprawnych*, „Praktyka Teoretyczna”, t. 30, nr 4.
- McLaren P., 2014, *Contemporary Youth Resistance Culture and the Class Struggle*, „Critical Arts”, vol. 28(1).
- Milbrath L.W., Goel M.L., 1977, *Political Participation*, Chicago: Rand McNally.
- Meyer D., Tarrow S.G., 1998, *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Neidhardt F., Rucht D., 1993, *Auf dem Weg in die Bewegungsgesellschaft? Über die Stabilität sozialer Bewegungen*, „Soziale Welt”, Nr. 44(3).
- Norris P., 2002, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, New York: Cambridge University Press.
- Norris P., Walgrave S., van Aelst P., 2005, *Who Demonstrates? Antistate Rebels, Conventional Participants, or Everyone?* „Comparative Politics”, vol. 37(2).
- Petrova T., Tarrow S., 2007, *Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of East-Central Europe*, „Comparative Political Studies”, 40(1).
- Potkaj T., 2006, *Obłok z jodem idzie nad krajem*, „Tygodnik Powszechny”, nr 18.
- Priska D. et al., 2015, *Protestforschung am Limit. Eine soziologische Annäherung*, Berlin, https://protestinstitut.eu/wp-content/uploads/2015/03/protestforschung-am-limit_ipb-working-paper_web.pdf (dostęp: 13.11.2021).
- Riedel R., 2019, *»Grüner Konservatismus«? Über die polnische Klima- und Energiepolitik*, „Polen-Analysen”, Nr. 230.

- Schlozman K.L., Verba S., Brady H.E., 2012, *The Unheavenly Chorus: Unequal Political Voice and the Broken Promise of American Democracy*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- van Stekelenburg J., Walgrave S., Klandermans B., Verhulst J., 2012, *Contextualizing Contestation: Framework, Design, and Data*, „Mobilization: An International Quarterly”, vol. 17(3).
- Tilly C., 2008, *Contentious Performances*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Topf R., 1995, *Beyond Electoral Participation* [w:] A.D. Klingemann, D. Fuchs (eds.), *Citizens and the State*, New York: Oxford University Press.
- Turner R., Killian L., 1987, *Collective Behavior*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Wahlström M., Kocyba P., De Vydt M., de Moor J. (eds.), 2019, *Protest for a Future: Composition, Mobilization and Motives of the Participants in Fridays For Future Climate Protests on 15 March, 2019 in 13 European Cities*, https://www.researchgate.net/publication/334745801_Protest_for_a_future_Composition_mobilization_and_motives_of_the_participants_in_Fridays_For_Future_climate_protests_on_15_March_2019_in_13_European_cities (dostęp: 13.11.2021).
- Walgrave S., Verhulst J., 2011, *Selection and Response Bias in Protest Surveys*, „Mobilization: An International Quarterly”, vol. 16(2).
- Walgrave S., Wouters R., Ketelaars P., 2016, *Response Problems in the Protest Survey Design: Evidence from Fifty-One Protest Events in Seven Countries*, „Mobilization”, vol. 21.
- Waluszko J., 2011, *Kampania Przeciwko Elektrowni Atomowej w Żarnowcu: Wspomnienia Tomasza Belfra Burka*, „Inny Świat. Pismo anarchistyczne”, nr 2(35).
- Załęski S., 2007, *Propaganda społeczeństwa obywatelskiego w dobie transformacji: Zestawienie zawartości materiałów prasowych*, „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 3–4.